

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора соціологічних наук

Степаненка Віктора Петровича

на дисертаційну роботу **Мишок Романи Романівни**

«СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ІНТЕРНЕТ-ПОВЕДІНКА МОЛОДІ ЯК ЧИННИК

РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ»,

представлену на здобуття наукового ступеня

доктора філософії за спеціальністю 054 – соціологія

(галузь знань: 05 – соціальні та поведінкові науки)

Актуальність теми

Дисертаційне дослідження присвячене одразу двом гостро сучасним і актуальним тематичним проблематикам – соціально-політичній поведінці молоді в інтернет-мережах та розвитку громадянського суспільства. І ці проблематики тісно пов'язані, що також доводить ця робота. Адже у сучасному глобальному контексті практики громадянського суспільства занурені у нові умови та можливості сучасних цифрових технологій і комунікацій, які були відсутні, або принаймні не розвинені ще тридцять років тому, у період східноєвропейських національно-демократичних революцій, розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності його колишніх республік. Сучасна доступність і масовість цифрового мобільного зв'язку, масові соціальні інтернет-мережі, такі як Twitter та Facebook, стали потужним глобальним засобом розвитку горизонтальних соціальних інтеракцій, громадських мобілізацій і самоорганізованих акцій на всіх континентах, включаючи Східну Європу і Україну зокрема. Відбувається активне формування нових глобальних солідарностей, для яких в епоху глобальних цифрових мереж державні кордони не є перепорою. Україна не є ізольованою від цих глобальних соціетальних процесів. До того ж внутрішня складна соціально-політична трансформація та війна занурює країну в новий драматичний контекст боротьби за своє подальше суверенне існування. Ці нові суспільно-політичні й соціокультурні виклики актуалізують потребу дослідження та переосмислення як теоретичних, так і політико-прикладних аспектів проблематики розвитку громадянського суспільства, зокрема у його новітніх постмодерних формах інтернет-активності та розгалужених віртуальних мереж. До того ж сучасний дискурс також долає схематичне і спрощене уявлення про громадянське суспільство як лише діяльність мережі неурядових організацій (НУО) та асоціацій. Самоорганізований громадський активізм, нові мережеві громади та солідарності дедалі частіше не пов'язані з критеріями належності чи формального членства громадян у НУО.

Поступове збільшення громадянської онлайн-активності є також запорукою успішної розбудови сучасного демократичного суспільства. Активізація громадянської онлайн-активності дає змогу державі ефективно співпрацювати з громадянським сектором. Окрім того диджиталізація

публічної сфери викликала появу нових форм громадсько-політичної активності, яка сприяє освоюванню нових інституціональних просторів.

Інтернет-мережі стимулюють розкриття інтерактивного потенціалу кожного учасника, зокрема молоді, а сучасна доступність і масовість цифрового мобільного зв'язку та інтернет-мереж є потужним засобом розвитку горизонтальних соціальних інтеракцій, демократизації доступу до інформації, збільшення соціального капіталу, що також сприяє активізації політичної участі різних верств населення і молоді зокрема. Це особливо актуально для перехідних суспільств.

Водночас інтернет як і будь-яка технологія може використовуватись і проти суспільного блага, а з метою політичного та інформативного маніпулювання, фальсифікацій, пропагандистських кампаній та формування режимів пост-правди. В умовах реальної та інформаційної війни, яку веде Україна, ці питання є не менш актуальними. Отже, формування навичок інформаційної гігієни та критичного мислення, зокрема молодого покоління може також бути одним із важливих завдань розвитку громадянського суспільства в країні.

Представлена дисертаційна робота Мишок Романи Романівни є сучасним, оригінальним та міждисциплінарним дослідженням. Тема її дисертації в умовах повномасштабної збройної агресії Росії проти України набуває особливої значущості.

Дисертаційне дослідження Мишок Р.Р. суттєво заповнює прогалину у вивченні актуальної проблематики соціально-політичної інтернет-поведінки молоді як чинника розвитку громадянського суспільства в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Тема і зміст дисертації є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми кафедри соціології та соціальної роботи Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка» «Дослідницька ініціатива та практична реалізація соціально-політичних проектів щодо врегулювання соціальних проблем сучасної України» (державний реєстраційний № 0118U000886).

Ступінь обґрунтованості основних положень і висновків, сформульованих у дисертації

Сформульовані дисертанткою основні наукові положення, висновки та рекомендації є фахово обґрунтованими. Дисертація містить чітко визначену мету, що полягає в дослідженні використання інтернет-технологій у соціально-політичному житті українського суспільства, а також визначенню та поясненню особливостей соціально-політичної інтернет-поведінки молоді як чинника розвитку громадянського суспільства в Україні

Основні завдання дисертації достатньо аргументовані та забезпечують досягнення її мети. Авторкою здійснено ретельне дослідження наукових праць

як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Особливо цінним є власні соціологічні дослідження авторки, які складають емпіричну основу її дисертації, що лише є доданою вартістю для робіт за подібною тематикою. Використання результатів цього дослідження дає змогу глибоко проаналізувати проблему та об'єктивно розкрити її основні аспекти.

Мишок Р.Р. при написанні дисертації адекватно сформулювала та належно представила методологічну основи дослідження, а саме: нею було з'ясовано та описано специфіку підходів низки соціогуманітарних наук (філософії, економічної теорії, психології, політології) до розуміння інтернет-поведінки у соціально-політичній сфері, а також виокремлено особливості соціологічного підходу до розуміння поняття соціальної поведінки та на його основі визначено й операціоналізовано концепт соціально-політичної інтернет-поведінки. Завдяки цьому аналізу авторкою було здійснено теоретичне моделювання соціально-політичної інтернет-поведінки, що дозволило виокремити низку чинників, які потенційно відіграють роль при реалізації молоддю певних поведінкових практик в інтернеті соціально-політичного спрямування: габітус, який людина формує в процесі дорослішання, соціалізації, навчання; наявність капіталів; середовище.

Зважаючи на це, рівень виконання поставленого наукового завдання та оволодіння здобувачем методології наукової діяльності можна оцінити на високому рівні. Основні положення дисертаційної роботи висвітлювалися на різного рівня конференціях. Достовірність наукових положень підтверджується значною кількістю опублікованих статей у наукових фахових виданнях України та інших держав.

Це дає змогу стверджувати, що репрезентовані положення дисертації відзначаються достовірністю. Висновки дисертаційної роботи повністю кореспондуються з поставленими завданням. З огляду на це, дисертаційна робота Мишок Р.Р. відповідає сучасним потребам вітчизняної соціологічної науки та практики і є міждисциплінарною.

Наукова новизна результатів дослідження

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження Мишок Р.Р. полягають у тому, що *вперше* у вітчизняній соціологічній науці розроблено концепт «соціально-політична інтернет-поведінка» – соціальна поведінка онлайн, яка, залежно від її форми, має визначений вплив на регулювання соціально-політичних питань в суспільстві й може забезпечувати його зміни та поступ. Авторкою уточнено концепт «соціально-політична інтернет-технологія», яка визначається як система послідовних дій, що проявляються за підтримки сучасних інформаційно-комунікативних технологій (інтернет) та сприяють або допомагають досягненню певних соціально-політичних результатів.

Авторкою застосовано інституційний підхід до пояснення електронної демократії в Україні, за логікою якого соціально-політичні інтернет-технології становлять інструменти, що об'єднуються в інституті електронної демократії,

який на вищому рівні є одним із компонентів інституції демократії та забезпечує її трансформацію відповідно до умов сучасного інформаційного суспільства. Запропоновано тривимірну ситуативну модель соціально-політичної інтернет-поведінки, в основі якої покладено три показники: орієнтованість онлайн-практик (особливості цілей поведінки), їхня інтенсивність (частота та регулярність) та продуктивність (споживання чи творення контенту). Здійснено емпіричну верифікацію тривимірної ситуативної моделі, за допомогою якої було визначено специфіку соціально-політичної інтернет-поведінки студентської молоді у перші пів року війни. В роботі виявлено, що типи соціально-політичної інтернет-поведінки студентів диференціюються диспозиціями, рівнем капіталів та специфікою середовища перебування.

Авторкою *удосконалено*: глосарій в межах тематики та проблематики розвитку громадянського суспільства через впровадження в науковий дискурс терміну «соціально-політична інтернет-поведінка» та уточнення поняття «соціально-політична інтернет-технологія». Також було удосконалено класифікацію типів соціально-політичної інтернет-поведінки шляхом включення в дихотомічну схему «активність-пасивність» проміжного поняття «слактивізм».

В роботі *подальшого розвитку* набули: розмежування, зіставлення та систематизація рівнів (високий, середній, низький), видів (індивідуальна, колективна, масова), форм (використання різних соціально-політичних інтернет-технологій) та типів (активність, пасивність, слактивізм) соціально-політичної інтернет-поведінки; концепти формалізованої та неформалізованої соціально-громадської інтернет-поведінки (Н. Бойко); питання ризиків, викликів та проблем, пов'язаних з активними процесами діджиталізації в українському суспільстві та шляхів їх регулювання.

В цілому наукові положення новизни та висновки роботи є оригінальними та самостійними здобутками авторки і вони відповідають рівню вимог щодо дисертацій на здобуття наукового ступеню доктора філософії за спеціальністю 054 – соціологія.

Практичне значення результатів дослідження

Вважаємо, що результати дисертаційного дослідження та його висновки можуть бути використані, по-перше, для подальшого вивчення та теоретичного дослідження проблем застосування сучасних інтернет-технологій у соціально-політичній сфері, а також для практичного застосування у процесах демократизації та розвитку громадянського суспільства.

По-друге, отримані результати можуть бути корисні в практиці державного управління, діяльності громадських організацій, які займаються розробкою та реалізацією програм електронної взаємодії держави з

громадськостю. Вони можуть сприяти поліпшенню державної соціальної політики в Україні, зокрема, при створенні стратегічних програм діджиталізації суспільства, електронного урядування та вдосконаленні механізмів оцінки результативності процесів електронної демократизації.

По-третє, результати дослідження також можуть бути корисні фахівцям різних галузей (політикам, журналістам, дослідникам, громадським діячам) при підготовці та проведенні інформаційних кампаній стосовно актуальних соціально-політичних проблем.

І нарешті, результати та висновки дослідження можуть бути використані в підготовці фахівців соціологічного напрямку, що дозволить покращити якість викладання дисциплін, програма яких уміщає в собі тематику та проблематику використання сучасних інформаційно-комунікативних технологій у різних сферах суспільної життєдіяльності.

Опубліковані праці

Дисертанткою опубліковано 19 наукових праць, які цілковито відображають результати роботи: 6 статей у фахових виданнях України, 4 статті у виданнях інших держав, в тому числі тих, які включені до наукометричних баз даних, 9 праць (тези конференцій), що додатково відображають результати дослідження.

Основні результати дослідження обговорювалися на: VI Всеукраїнській конференції молодих науковців «Соціологія – соціальна робота - регулювання соціальних проблем» (21-22 квітня 2016 р., Львів); 76-тій Студентській науково-технічній конференції (18 жовтня 2018 р., Львів); Ювілейній Міжнародній науково-практичній конференції «Партнерство заради соціальних змін: 20 років досвіду» (24-26 жовтня 2019 р., Львів); X Міжнародній науковій конференції «Соціологія – соціальна робота та соціальне забезпечення – регулювання соціальних проблем» (14-15 травня 2020 р., Львів); П'ятнадцятій міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (18 травня 2020 р., Одеса); XIX Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених «Соціологія у (пост)сучасності» (18-19 березня 2021 р., Харків); XI Міжнародній ювілейній конференції, присвяченій 20-річчю кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету «Львівська політехніка», «Соціологія – соціальна робота та соціальне забезпечення – регулювання соціальних проблем» (13-14 травня 2021 р., Львів); VII International research & training conference «Public health – social, educational and psychological dimensions» (17 July 2021, Lublin, Poland); Дев'ятнадцятій міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (17 травня 2022 р., Одеса); У XII науковій конференції з міжнародною участю «Соціологія – соціальна робота та соціальне забезпечення – регулювання соціальних проблем» (9-10 червня

2022 р., Львів); XIII Львівському соціологічному форуму «Творення нових соціальних порядків в умовах російсько-української війни» (5 квітня 2023 р., Львів); У XIII науковій конференції з міжнародною участю «Соціологія – соціальна робота та соціальне забезпечення – регулювання соціальних проблем» (18-19 травня 2023 р., Львів).

Опубліковані наукові праці достатньо повно відображають результати проведених наукових розвідок. Зміст анотації фіксує ключові положення дисертаційного дослідження.

Структура дисертації

Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків до них, загальних висновків, списку літератури та додатків. Загальний обсяг дисертації – 489 сторінок. У списку використаних джерел – 223 найменування, з яких 53 англійською мовою. Основну частину дисертації викладено на 276 сторінках. Робота містить: 9 таблиць, 5 рисунків, 2 гістограми, 10 додатків.

Окремі дискусійні питання та рекомендації

Незважаючи на позитивну оцінку та в цілому схвальний відгук дисертаційного дослідження Мишок Р.Р., доречно зазначити окремі недоліки та зауваження, а також надати певні рекомендації та окреслити потенційні перспективи подальших досліджень.

1) В доволі ґрунтовному дослідженні соціально-політичної поведінки молоді в інтернет-мережах та розвитку громадянського суспільства в Україні, на мій погляд, недостатньо артикульовані питання щодо українських особливостей цієї поведінки (коли вона є) у міжнародному порівняльному вимірі. Зокрема йдеться про інтернет- та хештег-активізм як глобальний фактор розвитку громадянського суспільства, мобілізації та солідарності у таких глобальних рухах як «арабська весна», «Black Lives Matters», продемократичних онлайн-рухах в боротьбі проти тоталітаризму в Гонконзі, Тайвані, Таїланді, М'янмі тощо. Ці відомі і доволі широко досліджувані кейси інтернет-активності та розвитку громадянського суспільства.

Натомість щодо України авторка приводить висновки дослідників, які заперечують важливий вплив інтернет-мереж в подіях Революції Гідності 2013-2014 рр. (с. 177) – «Більшій ролі в тих процесах, на думку дослідників, відігравали «старі», традиційні медіа (Onuch, Mateo, Waller, 2021)». Виникає важливе і на жаль, нерозкрите питання по темі – чи є тоді певні особливості соціально-політичної інтернет-активності в Україні у зрівнянні з глобальним контекстом і які?

2) Важливим виміром громадянського суспільства є не лише активність, але й цивільність (толерантність, повага до відмінностей та іншою точки зору

тощо). Інтернет є своєрідною моделлю громадянського суспільства як публічної сфери. Тому в інтернеті також присутні прояви так званого «поганого» (нецивільного) громадянського суспільства з такими ознаками як булінг, мова ненависті, агресія, образи опонента тощо. Нецивільна онлайн поведінка легко може трансформуватись у реальні форми агресій, ненависті та конфліктів. Тому формування етики цивільного спілкування в інтернеті – це важлива складова формування цивільного громадянського суспільства. Ця актуальна проблематика, на жаль, не була розкрита у роботі. Хоча у матеріалах експертного опитуванні містяться думки експертів щодо етичної та ціннісної компоненти онлайн-активності.

3) Робота присвячена соціально-політичній поведінці молоді в інтернет-мережах як чиннику розвитку громадянського суспільства. На мою думку, авторці варто було б артикулювати та продумати проблематику не детермінації, а саме взаємозв'язку поміж соціально-політичної поведінкою молоді в інтернет-мережах та розвитком громадянського суспільства. У такому взаємозв'язку фактор зростання впливу неформалізованих мереж довіри є у свою чергу не менш важливим чинником розвитку соціально-політичної активності та ціннісно орієнтованої поведінки молоді в інтернет-мережах.

Водночас висловлені зауваження та недоліки не мають принципового значення, не знижують загального високого теоретико-методологічного рівня дисертаційного дослідження та суттєво не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації. Здебільшого вони мають рекомендаційний характер і їх, скоріше, варто розглядати як перспективні напрями для продовження дисертанткою роботи над своєю темою.

Дисертація Мишок Р.Р. є цілісним, завершеним, самостійним дослідженням, виконаним на високому науковому та методологічному рівні; відзначається актуальністю, новизною, аргументованістю тверджень, обґрунтованістю висновків, отриманням нових, науково обґрунтованих результатів.

Загальний висновок

Дисертаційна робота Мишок Романи Романівни на тему: **«СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ІНТЕРНЕТ-ПОВЕДІНКА МОЛОДІ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ»**, заслуговує позитивної оцінки, відповідає вимогам наказу Міністерства освіти та науки України № 40 від 12.01.2017 р. «Про затвердження вимог до оформлення дисертації», постанові Кабінету Міністрів України №44 від 12.01.2022 р. «Порядок присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня

доктора філософії», і може бути подана на розгляд разової спеціалізованої вченої ради для захисту на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 054 – Соціологія(галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки)

Офіційний опонент

доктор соціологічних наук,
старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник
відділу історії та теорії
Інституту соціології НАН України

Віктор СТЕПАНЕНКО

т.в.о. вченого секретаря
Інституту соціології НАН України,
кандидат соціологічних наук

Ірина МАРИНІЧ